

**MULTICULTURALISM, GLOBALIZARE, IDENTITATE ÎN
DISCURSUL CULTURAL LA SFÂRȘIT DE MILENIU**

Mona Momescu
Universitatea „Ovidius” Constanța

În ultimii ani, discursul critic a demonstrat că este dificil să mai operăm o distincție între literatură, istorie, sociologie, științe politice. Controversele cu privire la natura și mai ales, modul de operare al postmodernismului par să se fi stins pentru lăsa loc unor dezbateri care cel puțin în aparență fac dovada unui nou umanism: este vorba de multiculturalism, globalizare, preeminența discursului etnic. Toate acestea par să încerce a recupera erorile unei îndelungate coloniale, care, politic sau prin reflex economic, a marcat o bună parte din lume sau să acorde o șansă de mult așteptată unor țări/culturi „ignorete” cu bună știință de marile puteri. Început cum se știe, ca reflex rezistent al mișcării de emancipare a populației de culoare din America de nord, multiculturalismul a conjugat, în scurt timp, eforturile tuturor grupurilor minoritare în încercarea acestora de a-și afirma identitatea.

Rădăcinile discursului cultural actual se pot găsi în tot ceea ce gândirea umanistă a secolului al XX-lea a produs sub semnul identității-de la identitatea grupurilor etnice la aceea a grupurilor care își asumă o anumită orientare culturală sau la identitatea individului în mediul social. Este aproape un loc comun în discursul umanist contemporan să discuți despre identitate, grup, conștiință multiculturală. Termenii au pătruns în domeniul literaturii cu rapiditate și probabil că, în critica „literară”, funcționează ca proteze ale unui domeniu aflat într-o permanentă spaimă a sfârșitului după momentul structuralist al morții autorului, după sumbrele previziuni ale discursului evanescent propus de deconstructivism sau după asumarea clară a drumului închis al istoriei profesată de Francis Fukuyama și adepții acestuia. Multiculturalismul, globalizarea oferă certitudinea unui discurs palpabil:

terminologia și metodologia provin din domeniul sociologiei și se prevalează de existența unor studii de caz preliminare- și mai ales de promisiunea ca discursul „cultural”, odată ce renunță la statutul „elitar”, să fie revigorat și repus în drepturi într-o societate care astăzi pare mai puțin sensibilă la literatură, filosofie, sau îndelungate dezbateri critice decât acum douăzeci de ani.

Pe de altă parte, termenii menționați anterior s-au transformat într-un jargon cultural care, la fel cu postmodernismul la vremea lui, amenință să invadeze vocabularul științelor umaniste până la ștergerea granițelor interioare ale domeniului. Utilizarea acestuia în contextul potrivit reprezintă garanția înscrierii într-o direcție a momentului care asigură cariere spectaculoase uneori și, în spiritul aceleiași lumi a „simulacrelor” și dominației obiectelor¹, iluzia totalității; aceasta fusese pierdută de fragmentarismul modernist și postmodern tocmai prin planificarea unui număr infinit de discursuri/soluții cu un număr limitat de metode și fără a întâmpina rezistență; omogenitatea discursului critic/secundar asigură eficiența acestuia indiferent de domeniul în care este planificat să funcționeze și verifică, cel puțin în aparență, universalitatea terminologiei. În același timp, transformarea acestui tip de discurs într-o formă de „esperanto” cultural nu face altceva decât să șteargă semnificația inițială a termenilor, să ignore specificitatea și posibilitățile autentice de utilizare a discursului înainte menționat în domeniul umanist.

Foarte puțini dintre cei care întrebuințează astăzi termeni precum multicultural, globalizare, sat global îi contextualizează ținând seama de semnificația inițială. Un asemenea acord tacit are o anume utilitate, pentru că în lipsa lui „universalitatea” și „eficiența” discursului respectiv ar fi inexistente. Ceea ce doresc să precizez este că trebuie făcute distincții între tipurile de comunități/grupuri în care acest discurs cultural este astăzi operant, precum și între domeniile umaniste care îl revendică. Iluzia globalizării, așa cum le place apărătorilor direcției s-o numească, timid, a devenit realitate în discursul umanist care pare să înregistreze astfel o revigorare după „tocirea” formulei postmoderniste. Pe de altă parte observăm

că deghezate de discursul multicultural/globalist, multe dintre preceptele postmodernismului revin în atenție, deși păreau demult abandonate.

Nu este deloc întâmplător faptul că nume importante, care s-au afirmat ca teoreticieni ai postmodernismului sau poststructuralismului, se reorientează acum către o formulă hibridă a studiilor culturale.

Bunăoară, Fredric Jameson a publicat în 1998 un studiu pretențios cu privire la globalizare, prezentată ca o chestiune „filosofică” dintre cele mai grave în societatea contemporană.² Ceea ce surprinde este atitudinea „nouului” Jameson, care pornind de la discursul obișnuit al „capitalismului târziu”, recunoaște, în vârtejul globalizant, eroarea fundamentală a acestui tip de gândire, anume ștergerea diferențelor. În consecință, sugerează teoreticianul, o întoarcere la modernismul începutului de secol XX ar fi o formulă mai productivă în discursul cultural. Convins că, odată cu prăbușirea fostului imperiu sovietic, cultura de tip occidental nu mai are unde să-și găsească alteritatea, Jameson sugerează cu timiditate o întoarcere la formula eurocentrică-deci tradiționalistă-, pentru că, tentată de modelul american așa cum este în ultimele decenii, Europa a rămas totuși „more wealthy and culturally elegant than ever, a glittering museum to a remarkable past, most immediately the past of modernism itself [...]” („mai bogată și mai elegantă cultural ca niciodată, muzeu strălucind stins al unui remarcabil trecut, trecutul cel mai apropiat al modernismului însuși”, *trad.M.M.*)³ Atent însă și la eventualele atacuri ale radicalilor multiculturalismului și globalizării, Jameson nu omite să-și agrementeze studiul și cu interminabilele discuții despre minorități-fie ele etnice sau sexuale- precum și despre complexul de culpabilitate al occidentului față de fostele colonii. Format totuși la școala culturii de tip european, consideră că așa-numitele contradicții interne din societatea europeană (nu trebuie să ometem nici orientarea marxistă a lui Jameson, vizibilă din tonul articolului) se constituie într-un „bonus” al postmodernismului, care altminteri s-ar fi dizolvat în lipsa lui de granițe interne, deci de diferențe. Ce mai rămâne, se întreabă Jameson, după prăbușirea ultimei forme de alteritate a lumii occidentale, imperiul sovietic?

Singura soluție pe care o întrevede este prezența tot mai pregnantă a fundamentalismului religios, care pare să mai „învioreze” elanul egalizator al

globaliștilor. Sigur că aici se poate extinde discuția, considerând că expresie a fundamentalismului sunt și diversele grupuri, alcătuite pe baza unei ocupații comune (gustul pentru un anumit tip de muzică, de vestimentație, de conduită socială), tipice societății contemporane citadine, grupuri ce resping cu violență orice formă de autoritarism, până la formele extreme ale respingerii unui comportament social. Se pare că, măcinată de dorința nestăvilă de a se confunda cu modelul nord-american- cea mai importantă tentație a perioadei postmoderne, dar și a celei imediat următoare, în opinia lui Jameson-, cultura occidentală se vede acum tentată de redscoperirea mecanismelor esențiale ale modelului european. Printre acestea se află, opinează criticul, spiritul dialectic, care asigură păstrarea identității, dar explică în același timp modul în care al trebui înțelese controversatele probleme ale globalizării. O reîntoarcere la spiritul modernismului timpuriu, iată care este soluția unui sfârșit de secol destul de confuz în încercarea de a se defini.

Pătrunderea masivă a jargonului critic mai sus menționat este evidentă și în domeniul comparatisticii și teoriei literare. Este firesc să se întâmple așa de vreme ce comparatistica a produs de fapt prima normă culturală modernă-canonul european- o altă temă de dezbatere deosebit de prolifică în ultimii ani. În 1995, prestigioasa universitate Johns Hopkins publica o antologie care se constituie ca un efort colectiv de cercetare în domeniul comparatisticii: *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*⁴. În această antologie sunt prezente nume precum Marjorie Perloff, Michael Riffaterre, Jonathan Culler, Mary Louise Pratt, ca să-i amintim doar pe cei mai cunoscuți. Este greu de imaginat ca, fiind familiari cu domeniul de activitate și concepția fiecăruia dintre cei menționați, să credem că ar putea găsi un ton comun al discuției. Și totuși, constatăm că toți găsesc necesar să propună redefinirea comparatismului în „epoca multiculturalismului”(este oare o formă de a clasifica din considerente istorice, sau o aprehesiune a prezentului, ne întrebăm?), având cea mai mare grijă să nu omită sau să trateze cu deferență cele trei coordonate importante ale „epocii” menționate, care după cum afirmă Mary Louise Pratt, sunt „globalizarea, democratizarea și decolonizarea”⁵. Acceptă oare comparatistica restructurarea canonului conform celor trei coordonate? În același timp, cu multă subtilitate, Pratt

sugerează că principalul pericol al renunțării la coerența unui criteriu unic/unitar în comparatism este dizolvarea oricărui criteriu. Pornind de la o pretinsă anecdotă autobiografică, ea aduce în discuție toate stereotipiile din discursul cultural al ultimelor decenii: războiul rece, hegemonia eurocentristă, revolta de tip post-colonial:

„As it happens, I grew up in a farm town about one hundred miles from Toronto in Perth County[...]. In Perth County, fencing is a big issue. You have to keep your cattle in, your neighbors out, keep the chicken in and the foxes out, keep the bulls from the cows, the boars from the sows, and everybody out of the manure pile. Fences take a lot of monitoring and maintenance [...] I'd like to propose another image. Let us imagine instead that we CompLit types are the animals in the coops and pens. The farmer no longer exists. He has retired to Florida, and before he left, he opened all the doors and gates. What do we want to do? The foxes now have access to the henhouse; the hens, however, are free to go somewhere else. Animals will move from pasture to pasture and pen to pen; strange matings will occur and new creatures born. The manure pile will be invaded and its winter warmth enjoyed by all. It will be a while till new order and new leadership emerge. But the farmer won't be back” („Cum se întâmplă adesea, am copilărit într-un orașel de fermieri, la vreo sută de mile de Toronto, în ținutul Perth[...]. În acel ținut, îngrădirea terenurilor e o problemă importantă. Trebuie să ții vitele înăuntru, vecinii pe dinafară, trebuie să ții păsările înăuntru și vulpile afară, să desparți taurii de vaci, vierii de scroafe, și să-i ții pe toți deoparte de grămada de bălegar. Problema gardurilor implică întreținere și supraveghere continuă.[...] Aș dori să vă propun o altă reprezentare. Să ne imaginăm că noi, comparatiștii, suntem animalele din cotețe și adăposturi. Fermierul nu mai există. S-a retras la pensie în Florida și, înainte de a pleca, a deschis toate porțile și ușile. Ce ne facem? Vulpile pot intra acum la cotețele găinilor. Animalele vor umbla de pe o pășune pe alta și dintr-un adăpost în altul; se vor produce împerecheri ciudate și se vor naște făpturi necunoscute. Grămada de bălegar va fi invadată și toți se vor bucura de căldura lui pe timpul iernii. Va trece un timp până când se vor instaura o

nouă formă de conducere și o nouă ordine. Însă fermierul nu se va întoarce”, *trad.M.M.*)

Parabola oferită de Pratt evidențiază și conflictele din interiorul „bestiarului” comparatist, precum și absența stăpânului, ce poate fi interpretată în două sensuri, fie ca eliberare de vechea hegemonie, fie ca nostalgie după o epocă „patriarhală” în literatură. Fără să facă nici un comentariu care ar fi situat-o de partea radicalilor globaliști ori, și mai neplăcut, de partea apărătorilor vechiului canon, Pratt exaltă importanța celor trei coordonate în rescrierea canonului cu un entuziasm puțin forțat, similar cu necesitatea de a fi introdus „directivele” în discursul literaturii în fostul bloc sovietic pentru a te asigura că ești acceptat și citit. Aceeași impresie o oferă și zelul cu care autoarea denunță individualismul anglofoniei, pentru că afirmă ea comparatistica este un domeniu al poligloților. Acolo unde nu se poate asigura lectura în limba respectivă, se pot folosi traduceri, însă idealul ar fi, convine Pratt, să producem „persoane biculturale”. Sigur că un asemenea cititor ideal este greu de obținut, însă în felul acesta culturile occidentale-oprimant eurocentrice, așa cum ne asigură mai toți apărătorii noilor direcții- își pot rezolva onorabil datoria pe care o au față de culturile din fostele colonii și, prin reflex, față de orice formă de minoritate. Unul din cele trei coordonate(decolonizarea) este astfel atins. Democratizarea nu rămâne decât să fie exercitată în aceeași formulă, căci ea se referă la reconsiderarea culturii unor grupuri marginalizate social sau politic(femei, populație de culoare, etc.), fiind în această perspectivă o soluție pentru șovinism mai mult decât democrație în sensul consacrat al termenului. În ceea ce privește cea de a treia coordonată, globalizarea propriu-zisă, aceasta pare să fie rezolvată de la sine, căci așa cum este definită în articolul menționat, nu înseamnă altceva decât societatea contemporană(“The increased integration of the planet, the increasingly rapid flows of people, information, money, commodities, and cultural productions, and the changes of consciousness which result” – „Integrarea planetară crescândă, fluxul neîntrerupt de oameni, informație, bani, bunuri, produse culturale, însoțite de mutațiile de conștiință corespunzătoare”, *trad.M.M.*), definită tot prin

consumismul specific capitalismului târziu, cum l-ar fi numit Jameson. Sigur că o asemenea perspectivă generală(dacă nu cumva chiar promițând o nouă limbă de lemn a discursului cultural contemporan) nu face decât să permită redefinirea canonului din aceeași perspectivă a contestatarilor: înlocuirea, în absența „stăpânului-fermier”, normei consacrate cu discursurile culturale ignorate/oprimate.

Etnocentrismul nu se dovedește neapărat interesat de respectarea vreunui criteriu al valorii, discursul etnic fiind prin sine o garanție a valorii, astfel că privit astfel, întregul demers comparatistic nu este altceva decât o istorie alternativă a vechilor culturi⁶

Mai interesat de păstrarea discursului în limitele limbajului critic consacrat, Michel Riffaterre propune ca soluție redefinirea comparatisticii drept complement al studiilor culturale⁷. Pornind de la posibila acuză de elitism care s-ar putea duce comparațiștilor(prin natura activității lor, cel puțin bilingvi), Riffaterre consideră că redistribuirea „sarcinilor” studiilor culturale și preluarea de către acest domeniu a unora dintre fostele extensii ale comparatismului ar putea rezolva problema. Grija pe care Riffaterre o are față de așa-numita acuză de „elitism” confirmă o dată în plus alunecarea spre „jargonul de lemn” a discursului cultural, precum și înlocuirea unui tip de opresiune cu altul: aceea a minorității, oricum ar fi acesta definită. Fidel formației de teoretician literar, oricât de fascinat ar pretinde că este de „noul limbaj” critic, Riffaterre încearcă să confere prestigiu noii direcții prin argumentele pe care le aduce: întâietatea modelelor teoretice permite, în ultima perioadă, posibilitatea de a rearanja ierarhiile, tipologiile, normele.

În felul acesta, pornind de la un model teoretic preexistent, orice produs literar/cultural se poate legitima ca parte a canonului. Pe de altă parte, contextualizarea, specifică studiilor culturale, atenuază presiunea exercitată de modelul unic eurocentric și conferă autoritate noului discurs. Nu putem să ignorăm faptul că și Riffaterre este unul dintre „moderați”, întrucât el nu renunță la dominantele discursului teoretic:

“Contextualization is inseparable from history (not history as a genre this time but as a discipline). I am not suggesting that history is not an appropriate approach to literature: I merely propose that it is pertinent

only to the circumstances of literary production, that is, to the genesis of the work of art and to its reception. But literature proper must not be confused with its genesis, nor with its reception. Literature is the text, and once established, and once the author is gone and can no longer make alterations, the text is ahistorical and its significance lies above all contexts”(Contextualizarea este inseparabilă de istorie – nu istoria ca gen, ci de data aceasta ca disciplină de studiu – Nu vreau să sugerez că abordarea de tip istoric nu este potrivită în cazul literaturii: vreau să spun numai că o atare abordare este potrivită pentru „circumstanțele” producției literare, pentru geneza operei de artă și receptarea acesteia. Literatura ca atare nu trebuie confundată cu geneza sau cu receptarea ei. Literatura este text; odată stabilit textul, odată ce autorul nu mai poate opera modificări, textul este anistoric și semnificația lui se află mai presus de toate contextele”, *trad.M.M.*)

Recunoaștem aici esența concepției teoretice din anii '60 a lui Riffaterre, care nu pare cu nimic alterată de achizițiile multiculturalismului/globalizării pe care tocmai le exaltase. Jonathan Culler recomandă la rândul său aceeași grijă pentru incluziune, precum și o mai mare permisivitate a literaturii, care trebuie să includă în domeniul ei și achizițiile unor alte discursuri umaniste. Pe aceeași poziție se situează și Marjorie Perloff, care tratează însă cu multă luciditate problema noului discurs; în fond el este rezultatul unui nou tip de comportament, iar Perloff atrage atenția pericolelor reale care se ascund în spatele unui pretins ideal al lumii contemporane. Cele trei noi coordonate ale discursului cultural care fac parte din jargonul academic al sfârșitului de secol XX și realitățile „istorice” ale aceleiași perioade:

“First, even as Pratt and others exult about the increasing globalization and democratization of the planet, we are witnessing, at this writing, the following phenomena:(1)“ethnic cleansing” by the Serbs in Bosnia of a sort of unimaginable even a few decades ago- an ethnic cleansing not really different in nature from the Nazi terror of the 1930s; (2) the massacre at Hebron and the resulting seemingly irreconcilable conflict between Israelis and Palestinians; (3) an

increasing display of violence in Mexico[...]; (4) the nuclear buildup in North Korea; (5) the dangerous stalemate between a United States that wants to impose its own human rights policy on an increasingly powerful Fascist China and Chinese resistance to the same”⁸ („În primul rând, chiar dacă Pratt și ceilalți exultă comentând răspândirea globalizării și democratizării pe întregul glob, asistăm în prezent la următoarele fenomene: (1) purificarea etnică împlinită de sârbi în Bosnia, de neimaginat cu câteva decenii în urmă, nu cu mult diferită de teroarea nazistă din anii '30; (2) masacrul de la Hebron și aparent ireconciliabilul conflict dintre Israel și Palestina; (3) creșterea violenței în Mexic; (4) înarmarea nucleară în Coreea de Nord; (5) periculoasa asociere dintre Statele Unite care vor să-și impună politica de respectare a drepturilor omului într-o Chină din ce în ce mai fascistă, coexistentă cu rezistența Chinei la acest tip de politică”-*trad.M.M.*)

Superficialitatea unui discurs care nu numai că nu oferă premisele unui nou umanism, ce încearcă să acopere abuzurile unei societăți mascate de „drăgălășenie”, așa cum o numește Meštrović⁹. Luciditatea cu care Perloff privește fascinația pe care discursul globalist a exercitat-o în ultimii ani în domeniul disciplinelor umaniste, asemănarea derutantă cu discursurile „politizate” din Europa centrală și de est sau din țările din America latină ori de sud ne fac să căutăm, cu aceeași luciditate, părțile mai puțin „luminoase” ale acestei direcții de gândire. Critica cea mai aspră, observăm, vine din interiorul sistemului. Aparent mulțumită că nu mai are o alteritate în fața căreia să fie nevoită să-și recupereze eventualele erori ale istoriei, societatea occidentală se vede în imposibilitatea de a-și defini propria identitate, în lipsa unui termen de comparație sau a unui discurs subaltern, care să regleze, prin replicile critice, discursul despre sine și despre alții al societății occidentale.

Singurul „câmp de bătălie” rămâne la ora actuală a fi european sau american, a te lăsa fascinat de modelul unei societăți mediatice prin excelență sau a păstra discursul de tip tradițional, al „marilor narațiuni”. Iată câteva dintre elementele care definesc, în discursul cultural actual, noul tip de

probleme pe care le ridică identitatea: American/ European v. non-european. În acest caz, observăm că tendința discursului cultural american este incluzionistă, iar cultura europeană se vede amenințată de așa-numita „Coca-colonizare”, de „McDonaldizare”, etc. Pretenția de universalitate a noului canon, care pare să elibereze discursul identitar a ceea ce nu fusese parte a „culturii oficiale”(mainstream), eludează criteriile estetice, de pildă, din domeniul literar înlocuindu-le, cum s-a văzut, cu un discurs marxist reciclat, rasist/șovin v. democrat. Este surprinzător că un asemenea dublet de termeni mai apare în discursul cultural care afecta larghețea, respectarea tuturor convingerilor. Acuza este frecventă în lumea academică, unde radicalii suspectează până și cea mai nevinovată aluzie la sistemul de valori tradițional de „rasism”-dominanta „albă” trebuie ștersă cât mai urgent din discursul cultural. A se vedea, de aici, îndelungatele controverse pe tema *political correctness*. Democrația desemnează abandonul necondiționat și asumat public al canonului „alb și european”, unificarea discursurilor identitare până la ștergerea diferențelor. Paradoxul este că foste grupuri etnice sau de alt fel care clamaseră diferența adoptă același tip de discurs al culturii dominante, marcat de obicei de achizițiile neo-marxismului. Adăpostirea pe terenul studiilor culturale nu este decât o metodă de a conferi prestigiu acestui nou discurs identitar, cu nimic diferit de ceea ce Jameson numea „modernitatea” târzie. Ne întrebăm astfel ce aplicabilitate are această formulă în țările fostului bloc comunist, de pildă?

Constatăm că în ultima perioadă discursul multicultural este din ce în ce mai vehiculat în fostele țări din blocul comunist european. Alteritate pierdută a Europei, dar și a Americii (ca protagonistă a războiului rece) zona aceasta se vede sfâșiată între două tendințe contradictorii: reîntoarcerea la modelul european de la începutul secolului-recuperarea unei modernități timpurii- și atacul modelului american, care pare să fie un paradis pierdut pentru țări cu o situație economică atât de precară.

Pe de altă parte, constatăm că discursul cultural occidental dezvoltă un stereotip care are drept referință tocmai țările balcanice: balcanizarea, adică tendințele segregacioniste, oriunde s-ar manifesta acestea. Termenul pare să înlocuiască fostele stereotipuri culturale, precum discurs subaltern,

voce, colonizare, rasism; este întâlnit în discursul literar, sociologic, istoric, fiind la fel de eficient ca jargonul multiculturalist și, în absolut desemnează nevoia de diferență în orice discurs identitar.

În *Habits of the Balkan Heart*, Meštrović¹⁰ observa că există o dominantă a culturilor din zona balcanică, ce le face aproape impermeabile la mecanismele economiei de piață, precum și la comportamentul democratic în sens occidental: un anume simț al aristocrației care dictează centralismul, autoriutarismul, chiar și oarecare complexe oedipiene, prin tendințele „paricide” la adresa autorității. Scriind dintr-o perspectivă destul de părtinitoare, autorul aduce în schimb în discuție, dacă citim această lucrare prin prisma opiniilor din *Postemotional Society*, „contribuția” societății occidentale la exacerbarea acestor tendințe. Tocmai „nivelarea” care este idealul globaliștilor pare să afecteze comportamentul balcanic, spune sociologul, nefiind departe de opinia enunțată de Perloff. Iată că noul discurs cultural își găsește involuntar o altă alteritate în balcanizare, pretins termen negativ, dar și fascinație a conflictului aducător de progres într-o societate bazată pe producție-consum, deci, în fond pe modul de gândire marxist.

Note

¹ Ne referim la terminologia consacrată de J. Baudrillard în seria dedicată simulacrelor în lumea contemporană, în care realul, în sensul pe care îl consacrase paradigma modernă de gândire, a fost înlocuit cu virtualități, cu „hiperrealul”, cum îl numește Baudrillard, care oferă promisiunea concretizării oricărui plan. Pe de altă parte, demonstrează Baudrillard, într-o astfel de lume discursul „despre”, planificarea preced realul sau discursul primar. Obiectul domină nu ca prezentă (acesta fusese în fond miza societății de consum în prima ei etapă, postbelică), ci ca strategie, în sensul că umanul, individualul sunt oculte de „acomodarea” gândirii la conceptul de „funcționalitate”. Putem observa, așadar, că „esteticul”, în sens tradițional este respins de la bun început din această lume, deci trebuie să „mimeze” strategiile acceptate pentru a putea fi legitimat din nou.- pentru amănunte, v. Baudrillard, Jean- *Simulations*, trans. Paul Foss, Paul Patton and Philip Beitchman, New York: Semiotexte Inc., 1983 și Baudrillard, Jean- *Strategiile fatale*, Iași: Polirom, 1997

² În calitate de editor, alături de Masao Miyoshi, al volumului *The Cultures of Globalization*, Duke University Press, 1998, Fr. Jameson încearcă să ofere autoritate studiului său, care se dovedește în același timp permeabil, dar și reticent față de afirmațiile din lucrările precedente

³ Jameson, F- "Globalization as a Philosophical Issue" în: Jameson, F; Miyoshi, M., eds. *The Cultures of Globalization*, Duke University Press, 1998, 67.

⁴ V. Bernheimer, Charles, ed.-*Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*: Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1995. Antologia reunește nume dintre cele mai celebre ale cercetării literare, universitari și critici care par să fi găsit deodată tonul comun al discuției.

⁵ Mary Louise Pratt- "Comparative Literature and Global Citizenship", în Bernheimer, Charles, ed., op.cit, pp. 58-65

⁶ Se poate observa că istoria compactă, „ascendentă” a literaturilor este înlocuită de expansiunea spațială a “narațiunilor mici” ale culturilor ignorate/colonizate sau ale produselor culturale ale grupurilor marginale. Sensul “ascendent” al istoriei literare, care permitea în fond dezvoltarea mecanismelor comparatisticii pe baza diferențelor temporale și spațiale conjugate este acum abandonat în favoarea *simultaneității* și *vecinătății* unor culturi care au puține în comun în afară de contestarea eurocentrismului

⁷ M. Riffaterre- "On the Complementarity of Comparative Literature and Cultural Studies", în Bernheimer, Charles, ed.-op.cit, pp. 66-73

⁸ Marjorie Perloff- „Literature in the Expanded Field”, în Bernheimer, Charles, op.cit, pp. 174-186.

⁹ Stjepan Meštrović- *Postemotional Society*, foreword by David Riesman, London: Thousand Oaks: New Delhi, Sage Publications, 1997. Sociologul introduce aici conceptual de “niceness”, spune el , trăsătură fundamentală a societății postindustriale și reflex direct al multiculturalismului/globalizării. Conceptul desemnează omul neutru, lipsit de personalitate, sugerează Meštrović, care nu mai poate reacționa prin extreme, adică prin reacții emoționale. De aceea el nu poate percepe nici tragedia, nici fericirea cu intensitate și poate fi astfel manevrat. Ca și Perloff, Meštrović oferă exemple din Balcani; pentru situația de aici sunt acuzate însă țările occidentale, mai ales SUA, care par să ignore diferențele culturale intra-europene

¹⁰ Stjepan Meštrović, Slaven Letica, Miroslav Goreta- *Habits of the Balkan Heart*, Texas A&M University Press, College Station, 1993